

Eitusvormid 17.–18. sajandi eesti piibliversioonides²⁵

Annika Kilgi

Tallinna ülikool

Ülevaade²⁶. Üheksateistkümne pühakirjaversiooni võrdlus aastast 1632–1739 näitab, et arusaam eesti verbi eitusvormidest muutus esimese täispiibli tõlkeloos palju. Põhjaeesti tõlgetes kasutati kuni 1680. aastate keskpaigani eesti keelele iseloomulike eitusvormide asemel sageli saksapäraseid: indikatiivi eituse moodustamiseks lisati jaatusvormile lihtsalt eituspartikkel, mõnikord oli ainsaks eitusmarkeriks *mitte* või asesõna. Selliseid vorme asendati esmakordselt rohkesti eestipärastega 1687. a Pilistvere piiblikonverentsil. Veel märksa otsustavamalt tõrjuti saksapärast eitust vahetult pärast konverentsi valminud põhjaeestikeelsetes piibliversioonides: UT redaktsioonis, mille Johann Hornung põhjalikult toimetas, ning Andreas ja Adrian Virginiuse VT tõlkes. Sestsaadik jäi eestipärane vormivalik püsima ka põhjaeesti tõlgetes. Lõuna- eesti tõlgetes oli see alati domineerinud.

Lõunaeesti tekstides kasutati algusest peale eitussõnu *ei* ja *es*, põhjaeesti tekstides oli kuni 1680. aastate keskpaigani peamine eitussõna *ep*. Alates Hornungi ja Virginiuste tõlgetest sai ka põhjaeesti traditsioonis peamiseks eitussõnaks *ei*. Pisut hakati taas kasutama ka *es*-i, mis oli kujul *is* levinud ka Georg Mülleri 17. sajandi algusaastail koostatud põhjaeestikeelsetes jutlustes.

Keeldvormides jäi *ära*-eitussõna enne 1680. aastaid kõigis isikutes ühesuguseks, kuid Hornung kasutas esmakordselt kolmandas pöördes kuju *ärge* ning nii Hornung kui ka Virginiused mitmuse teises pöördes kuju *ärge*.

²⁵ Suur tänu retsensentidele väga kasulike märkuste eest.

²⁶ Artikkel on valminud ETF-i grandil nr 7896 ja sihtfinantseeritava projekti SF0050037s10 toel.

Vana soomeugripärast *e*-eitusverbi leidus piiblitõlgetes haru-harva, ainult põhjaeesti tekstides ning ainult ainsuse esimeses (*en*) ja mitmuse kolmandas isikus (*evad*). Varasematest Mülleri jutlustest on leitud ka mitmuse esimese isiku eitusverbi kuju (*emme*).

Võtmesõnad: *eitus, eesti piiblitõlge, kirjakeele ajalugu, eesti keel*

1. Sissejuhatus

Esimese eestikeelse Piibli umbes saja-aastane tõlkelugu peegeldab hästi seda, kuidas erinevaid arusaamu heast keelekasutusest mahutus 1630.–1730. aastatesse. Sageli olid piiblitõlkijad eri meelt siis, kui eesti keelele omane väljendus ei kattunud lähtekeelte omaga. Üks taoline valdkond, mille suhtes arvamused tugevasti lahknesid, oli eitus.

Eitust eesti vanas kirjakeeles on kõige põhjalikumalt käsitletud Katja Ziegelmann (2008) ja Pille Penjam (2010). Katja Ziegelmann andis ülevaate kindla kõneviisi oleviku eitusvormidest vanimates säilinud eestikeelsetes tekstides alates kirjast *moder'*ile ja Wannradt-Koelli katekismusest (1535) kuni Heinrich Stahli jutlusteni (1640. aastad). Pille Penjam vaatles põhjalikult eitavaid verbivorme Stahli käsi- ja koduraamatu kolmandas osas (1638). Uurimustest selgus, et verbi negatiivivormid varieerusid palju nii eri isikute kui ka sama isiku tekstis.

Artiklis lisatakse teavet hilisema kirjakeele kohta, andes ülevaate erisuguste eitusvormide sagedusest kogu täispiibli tõlkeprotsessi jooksul. Selleks jälgitakse, milliseid negatiivivorme kasutasid tõlkijad esimeses eestikeelses täispiiblis ja sellele eelnenud osalistes pühakirjatõlgetes, täpsemalt kuueteistkümnnes Uue ja kolmes Vana Testamendi versioonis aastatest 1632–1739. UT-st on vaatluse all Luuka evangeelium ja VT-st Esimese Moosese raamatu peatükid

1–35. Pühakirjaversioonid olid erineva mahuga, kuna mõnes neist oli säilinud kogu piibliraamatu tekst, mõnes suurem osa sellest, mõnes lühemad lõigud. Vaadeldud piibliversioonide loend on tabelis 1. Sealt saab infot ka selle kohta, kui palju oli igas analüüsitud katkendis öeldisi ja kui palju leidus nende seas ühe või teise eitusõnaga moodustatud eitusvorme. Tõlkeversioonide korpuse jaoks kasutati enamjaolt eesti piiblitõlke ajaloolise konkordantsi jaoks sisestatud tekste, millest suur osa on kättesaadavad ka veebilehel www.eki.ee/piibel.

Tõlkeversioonidest olgu eraldi esile toodud Müncheni käsikiri, millest artiklis edaspidi palju juttu tuleb, kuid mille sisu võib jääda ähmaseks. Müncheni käsikirjaks nimetatakse 1694. aastal kirja pandud põhjaeestikeelset UT versiooni, arvatavat ümberkirjutust Johann Hornungi 1687.–88. aastal koostatud tõlkest, mis ei ole säilinud. See tõlkeversioon on väga oluline, kuna seal on võrreldes varasema põhjaeesti traditsiooniga palju hüppelisi muudatusi, mis jäid seitsaadi tallinnakeelsetes teostes püsima.

Artikkel jaguneb kolmeks. Esimeses osas kirjeldatakse eitusvormide moodustamise süsteemi, teises ja kolmandas osas eitusvormide kasutust piiblitõlgetes. Esimeses osas kirjeldatakse kõigepealt eituse väljendamist eesti keeles, seejärel loetletakse peamised erinevused sihtkeele ja lähtekeelte negatiivvormide vahel. Viimaks antakse ülevaade täispiibli tõlkeprotsessi aegsetest eesti eituse kirjeldustest. Teises osas iseloomustatakse eitusmarkerite (*ei, ep, es ~ is, e-eitusverb, ära, mitte, asesõna*) kasutusdünaamikat. Kolmandas kirjeldatakse eitusvormide tarviluslugu kõneviiside kaupa (käskiv ja möönev kõneviis, tingiv kõneviis, kindel kõneviis).

Tabel 1. Eitusvormide arv ja osakaal vaadeldud piibliversionides

Piibliversion	Eitusmarker							Õeldisi kokku
	<i>Ei</i>	<i>Ep</i>	<i>Es</i>	Eitus-verb	<i>ära, ärge, ärgu</i>	<i>mitte</i>	Ase-sõna	
Rossihnius EE 1632 eL	54 (4,1%)		20 (1,5%)		6 (0,5%)	2 (0,2%)		1302
Stahl EE 1638		29 (2,9%)		1 (0,1%)	6 (0,6%)	21 (2,1%)	4 (0,4%)	1016
Stahl LS 1641, 49		23 (4,0%)			4 (0,7%)	23 (4,0%)	3 (0,5%)	580
Gutslaff UT 1648?–56? eL	194 (5,8%)		63 (1,9%)		25 (0,8%)	11 (0,3%)	3 (0,1%)	3322
Gutslaff VT 1648?–56? eL	107 (2,9%)		45 (1,2%)		25 (0,7%)	2 (0,1%)		3687
EE 1673		30 (2,7%)			7 (0,6%)	29 (2,6%)	4 (0,4%)	1115
Pilistvere mustand 1680–87	2 (0,1%)	30 (0,9%)		1	9 (0,3%)	175 (5,4%)	49 (1,5%)	3240
WT 1686 eL	237 (5,6%)		86 (2,0%)		42 (1,0%)	3 (0,1%)		4233
Virginiused VT 1687–90	130 (4,0%)		4 (0,1%)		21 (0,6%)	2 (0,1%)		3283
Pilistvere puhtand 1687	4 (0,1%)	190 (5,9%)	1		31 (1,0%)	42 (1,3%)	7 (0,2%)	3233
EE 1693		29 (2,6%)			7 (0,6%)	27 (2,4%)	4 (0,4%)	1114
München 1694	274 (6,5%)	6 (0,1%)	1	10 (0,2%)	44 (1,0%)	7 (0,2%)	2	4242
EE 1695	60 (5,5%)	2 (0,2%)		1 (0,1%)	7 (0,6%)			1092
Stockholm 1705	218 (5,1%)	65 (1,5%)	2	2	44 (1,0%)	2	2	4266
UT 1715	216 (5,0%)	75 (1,8%)	2	2	43 (1,0%)	2	3 (0,1%)	4285
EE 1727	53 (4,8%)	8 (0,7%)			7 (0,6%)			1110
UT 1729	258 (6,0%)	23 (0,5%)			42 (1,0%)	2	1	4332
Piibel UT 1739	280 (6,5%)	25 (0,6%)	2		42 (1,0%)	2	1	4328
Piibel VT 1739	151 (4,1%)	6 (0,2%)	1		20 (0,5%)	1		3712

2. Eituse tõlkimise taust

Eituse väljendamine sihtkeeles

Piiblitõlkijates võis tekitada kimbatust, mil viisil lähteteksti eitusväljendeid eesti keelde vahendada, kuivõrd siinsed negatiivvormid varieerusid piirkonniti. Esimesest ulatuslikust eesti murdeerinuste kaardistusest, Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikast, saab aimu eitusvormide kirevusest 19. sajandi rahvakeeles. Wiedemanni sõnutsi moodustatakse indikatiivi eitus sõnaga *ei*, mis liitub olevikus muutmata tüvele, nt *ei tõmba*, ja minevikus mineviku partitsiibile, nt *ei tõmmanud*. Tartueesti murde minevikuvormides lisandub *es* muutmata tüvele (*es tõmba*), Peipsi ääres võivad *es*-ile liituda isikulõpudki. Tallinnaeesti murdes kasutatakse *ei* kõrval ka *ep*-i. Võru murde erijoonena paikneb eitussõna verbi järel. Kirde-Eestis esineb veel pöörduv eitussõna koos isikulõppudega, aga ainult ainsuse esimeses ja mitmuse kolmandas pöördes. Konditsionaalis liitub kolmanda isiku jaatusvormile eitussõna *ei*, saarte ja tartueesti murdes *es*, nt tallinnaeesti *ei wiskaks*, tartueesti *es wiskasi* ~ *es wiskas*. Imperatiivi moodustamiseks lisatakse jaatusvormile vastavalt isikule *ära*, *ärge*, *ärge* või *ärge*. Tartueesti murdes erineb sellest üldisest mallist mitmuse esimene isik *ära wõtame*, ainsuse teises isikus esineb sageli ka *ära wõtku*. Saarte murde ainsuse teises isikus kasutatakse ainsuse teises isikus lõppu *k* ~ *g* (*ära wõtak*). Murdeti võidakse mitmuse teises isikus kasutada eitust *ära wõtke*. (Wiedemann 1875: 477–479) Negatsiooni varieeruvuse näitena väärrib veel mainimist eitussõna *is*, millega moodustas peaaegu kõik mineviku eitusvormid 17. sajandi algul tallinnaeesti keeles kirjutanud Georg Müller ning mida esines ka pisut hilisematel autoritel Joachim Ros-sihniusel ja Heinrich Gösekenil. Huvitaval kombel on eitussõna *is* aga leitud ainult Hargla murrakust. (Prillop 2001: 94)

Eitussõnad on ajalooliselt kujunenud flekteeruva eitusverbi vormidest. Eitussõna *ära* arvatakse pärinevat sõnast *äla ~ älä ~ ala*, mida aeti segi adverbiga *ära* (Mägiste 1982: 4052, 4056–4057). *Ei* ja *ep* lähteks peetakse oleviku ainsuse kolmandas isikus *e*-eitusverbi, mis on saadud oleviku kesksõnast (*ei, ep < epi < epä*) (Mägiste 1983: 170). Eitussõna *es ~ is* allikaks on pakutud *e*-eitusverbi minevikuvormi (Mägiste 1983: 211), kus *s* võib olla algsookeugriiline minevikusufiks (Laanest 1975: 158). Ago Künnapi arvates ei pruugi *ei, ep* ja *es ~ is* olla kujunenud eitusverbi ainsuse 3. pöörde ajatunnusega vormidest, kuna vanas kirjakeeles kasutatakse neid eitussõnu erinevates aegades ja sageli koos pöörduva põhiverbiga (Künnap 2001, Künnap 2007). Traditsioonilist seletust on pooldanud Tiit-Rein Viitso (Viitso 2003). Künnap on püüdnud seletada ka *es*-i variandi *is* teket, pakkudes alternatiividena välja a) põhjaeesti rohkete *is*-lõpuliste minevikuvormide eeskuju või b) toimunud häälikumuutuse *e > i* (Künnap 2007: 972).

Vanas kirjakeeles on näha veelgi rohkem pöörduva eitusverbi kujusid kui partiklistunud *ei, ep* ja *es ~ is*: ainsuse esimese pöörde kuju *en*, mitmuse esimese pöörde kuju *emme* ja mitmuse kolmanda pöörde kuju *evad*. Taolised eitusvormid, kus eitusmarkeriks on eri vormides eri kujul esinev eitusverb ning põhiverb on ilma muutelõputa, on üks soome-ugri keelte eripäraseid jooni (Hint 1994: 79). *E*-eitusverbi taandumist ja asendumist eituspartikliga on peetud saksa keele mõjuks (Ziegelmann, Winkler 2006: 60–61).

Eituse väljendamine lähtekeeltes

Eesti keelele iseloomulikke negatiivivorme ei kasutata piibli algkeeltes heebrea ja kreeka keeles, enamiku siinsete piiblitõlkijate emakeeles saksa keeles ega pikki sajandeid kiriku keeleks ja lingvistiliseks metakeeleks olnud ladina keeles. Neis keeltes lisatakse

eitamiseks lihtsalt jaatusele eitav partikkel ehk teisisõnu on sealne eitus jaatusega sümmeetriline (nt hbr *tîrā'û – lō'-tîrā'û*, kr φοβήθητε – οὐ φοβήθητε, ld *timetis – non timetis*, sks *fürchtet – nicht fürchtet* 'te kardate – te ei kardat').²⁷ Eesti keeles on taoline jaatuse peegeldumine eituses harvem (esinedes nt *karda – ära karda, ma kardaks – ma ei kardaks*). Tavaliselt on eesti eitus erinevalt ülejäänud eelnimetatud keeltest jaatusega hoopis asümmeetriline, nt *kardan – ei karda, kardaksin – ei kardaks, kartsin – ei kartnud, kardetakse – ei kardeta*.

Samuti pole eesti keelele omane selline negatsioon, kus ainsaks eitusmarkeriks on eitav asesõna või asemäärsõna. Näiteks Matteuse 26:62 väljendab nii kreeka Textus Receptuses, ladina Vulgatas kui ka saksa Lutheri tõlkes eitust pronoomen, aga 1997. a eesti tõlkes on peetud vajalikuks sellele lisada ka negatiivivorm: kr *οὐδεν αποκρινη*, ld *nihil respondes*, sks *antwortest du nichts* 'vastad eimidagi', vrd ee *sa ei vasta midagi*.

Isemoodi on ka eesti käskiv kõneviis. Imperatiivi eitus on eesti keeles nagu saksa keeleski jaatusega sümmeetriline, kuid eesti keeles kasutatakse indikatiivist erinevat eitusmarkerit, vrd *macht nicht* ja *macht nicht, te ei tee* ja *ärge tehke*. Kreeka, heebrea ja ladina keeles kasutatakse eesti keelega sarnaselt tavalise eituse ja keelu väljendamiseks erinevaid eitusõnu: vrd hbr *lō'-tîrā'û* ja *'al-tîrā'û*, kr *οὐ φοβήθητε* ja *μη φοβήθητε*, ld *non timetis* ja *nolite timere*, ee *te ei karda* ja *ärge kartke*, vrd sks *fürchtet nicht* ja *fürchtet nicht*.

Lisaks sellele esineb eitusüsteemides muidki erinevusi. Olgu neist keelepaaride kaupa mainitud mõni juhuslik. Esiteks eesti ja ladina imperatiivi erinevus. Nimelt on ladina keele imperatiivi jaatuses põhiverb finiidne, eituses aga infiniitne, eesti keeles on seevastu mõlemad finiidsed, vrd ld *flēte* ja *nōlite flēre*, ee *nutke* ja *ärge nutke*. Teiseks erinevad üksteisest ka eesti ja kreeka imperatiiv. Eesti keeles

²⁷ Siinses alajaotises toodud eitusnäidetest osa on võetud piiblitekstist, osa aga tuli endal konstrueerida.

kasutatakse imperatiivis osaliselt pöörduvat eitusverbi, kreeka keeles aga kõigis isikuis ühesugust eituspartiklit, vrd kr *μη κλαιε* ja *μη κλαιετε*, ee *ära nuta* ja *ärge nutke*. Kolmandaks erinevad eesti eitusmarkerid ka heebrea keelest, mille kogu verbisüsteem toimib nii indoeuroopa kui ka soomeugri keeltest erinevalt. Eituse seisukohalt on oluline, et eri kontekstides kasutatakse erinevaid eituspartikleid: 1) mitte-modaalsetes lausetes tavaliselt eitussõna *lõ'*, 2) keelu väljendamiseks eitussõna *'al*, 3) mõnikord *lõ'* poeetiliselt varianti *bal*, 4) koos infinitiividega tavaliselt eitussõna *lahilati* ja 5) nominaallausetes tavaliselt eitussõna *'ên* (Sawyer, Kokla 2011: 87–89). Indikatiivi, jussiiivi ja kohortatiivi eitusvormides lisatakse eituspartikkel lihtsalt samale sõnavormile, kuid imperatiivil puudub eitusvorm ning range keelu väljendamiseks lisatakse eituspartikkel hoopis indikatiivi imperfektile (Kross 1985: 50–52).

Täispiibli tõlkimise aegsed eesti eituse kirjeldused

Kuna mõjukates kultuurkeeletes väljendati eitust leksikaalsete vahenditega, paigutati ka esimestes eesti keele õpperaamatutes eitus grammatika asemel hoopis sõnavara alla ega pööratud sellele eriti tähelepanu. Esimeses põhjaeestikeelses grammatikas piirdus kogu eituse tutvustus näitega *et ep mitte* põhjuslike sidesõnade loendis (Stahl 1637: 32) ja esimeses lõunaeestikeelses näitega *ära* keelavate määrsõnade loendis (Gutslaff 1648: 174).

Gösekeni grammatikas esinesid juba ka kommentaarid ja näited partiklite *ära* ja *es* kasutamisest käsu väljendamisel (Göseken 1660: 65, 67) ning eitavate sõnade *en*, *ep* ja *evad* kasutamisest (Göseken 1660: 70). Huvitav on seejuures, et Gösekeni järgi tundub tulevat *en*-ja *evad*-vormi kasutada tunnusetat verbitüvega, *ep*-vormi aga mõnikord (vähemasti mitmuse kolmandas isikus) koos jaatusvormiga: „*en tahhan* asemel *en tahha*, *eb löijab* asemel *eb löija*“, aga „*ewat lange*,

see tähendab *ep langesewat; ewat werrise*, see tähendab *ep werrisewat*“.
(Göseken 1660: 70 Kai Tafenau tõlkes)

Järgmistes grammatikates muutus eituse käsitlus veelgi põhjalikumaks. Hornung kirjeldas eitavate oleviku- ja minevikuvormide moodustamist eitussõnaga *ei* või *ep* (1693: 74–75), imperatiivi eituvormide moodustamist keelavate mäarsõnadega *ära*, *ärge*, *ärge* ja *ärgem* (1693: 100–101) ning eitussõna varieerumist isikuti kujul *en*, *et*, *ei*, *emme*, *ette*, *evad* (1693: 93). Thor Helle pühendas eitusele terve alapeatüki, kus nimetas lisaks Hornungil mainitud teemadele ka *es* abil moodustatavat pluskvamperfekti *mina es ole näinud* ‘mina ei olnud näinud’ ja imperfekti *es ole* ‘ei olnud’ ning kasutas erinevalt Hornungist eitussõna *ärge* ka mitmuse esimeses isikus, nt *ärge nutkem* (Thor Helle 1732: 35–37). Näited tõi ta enamasti sõnaga *ei*, kuid mainis lisaks *es*-ile ka *ep*-i (Thor Helle 1732: 36, 57).

Eitus leidis 17. sajandi lõpukümnendel käsitlemist mitte ainult õpperaamatutes, vaid ka muudes arvamusalaldustes. On säilinud mitu seisukohavõttu, kus tollased kirikukirjanduse trükkiviijad kritiseerivad kellegi teise eitust. Martin Gilläus saatis 1670. a piiskopile kirja, milles kaitses 1656. aastal ilmunud põhjalikult muudetud lauluraamatu keelt nende pastorite kriitika eest, kes eelistasid varasemaid Stahli kirikulaule. Üks põhjendus rõhutas vajadust lisada pronoomenile eitussõna, teises nimetas Gilläus õigustatuks kriitikat keelu väljendamise kohta *ära* asemel *ep*-iga. (Masing 1999: 91, 95, 98)

Ettepaneku eitust parandada lisas oma soovitude nimekirja ka Bengt Gottfried Forselius. Nagu võib lugeda Eestimaa konsistooriumi 1687. aasta 12. jaanuari protokollist, ei oldud aga tema ettepanekuga kasutada pöördelõppudeta eitust nõus (Piiblikonverentsid 2003: 89, 93) ja 24. veebruaril 1688 nimetati seda ebaõigeks talurahvapärasuseks (Piiblikonverentsid 2003: 175, Tafenau 2011: 138).

Forseliuse mõttekaaslased olid Johann Hornung ja Adrian Virginus. Koos ja eraldi anti välja uuendatud keeles raamatuid. UT

tõlkeloo seisukohalt on iseäranis oluline, et Hornung, kellel paluti 1687. aastal pärast Pilstvere piiblikonverentsil osalemist tekst puhtalt ümber kirjutada, sõitis UT-d kreeka originaalist tõlkima Adrian Virginiuse juurde, kes ise alustas samal ajal koos isaga VT tõlget põhjaeesti keelde. Seda, kas ja kui palju Virginius Hornungit põhjaeestikeelse UT juures aitas, ei ole teada, kuid nende põhimõttelise ja geograafilise läheduse tõttu pole igal juhul imestada, et valminud tõlkeversioonis on tuntavad lõunaeestikeelse UT mõjud.

Samavõrd, kui reformimeelsed kirjamehed olid veendunud uuenduste möödapääsmatuses, olid konservatiivsemad tõlkijad kindlad nende tarbetuses. Seetõttu on ka 17. sajandi lõpukümnetel kirja pandud tekstid väga erinevas eesti keeles, nt 1) kaks Uue Testamendi versiooni: 1686. aastal trükist ilmunud lõunaeestikeelne Wastne Testament ja 1687. a Pilstvere piiblikonverentsil revideeritud põhjaeestikeelne käsikiri ja 2) kaks kirikukäsiraamatut: üks, mille andsid 1693. a välja Eestimaa konsistooriumi konservatiivid, ja teine, mille andsid 1695. a välja Liivimaa konsistooriumi keelereformaatorid.

1693. aasta käsiraamatu kohta on säilinud kriitilised märkused, mille autoriks on ilmselt üks 1695. aasta käsiraamatu väljaandjaid Johann Hornung ja mis taunivad muu hulgas vorme, kus ainsaks eitusmarkeriks oli asesõna või *mitte*, samuti keelu väljendamist *ära* asemel *ep*-iga. (Tafenau 2011: 138–139)

3. Eitussõnad²⁸

Kuni 17. sajandi lõpuni kasutati põhja- ja lõunaestikeelsetes tekstides täiesti erinevaid eitussõnu,²⁹ v.a käskivas kõneviisis, kus oli mõlemal pool levinuim eitusmarker *ära*. Ainult lõunaestikeelsetes tekstides esinesid *ei* ja minevikus *is* ~ *es*, ainult põhjaestikeelsetes *ep* ja pöörduv eitusverb. Erandiks on 17. sajandi algusest pärinevad

²⁸ Analüüsist on välja jäetud

- 1) küsilausestes kasutatud partiklid *eis*, *eps*, *es* ja *eks*. *Eis* esines Rossihniusel ja Gutslaffil; *eps* Stahlil, tema perikoobiraamatu uustrükkides ja Pilstvere käsikirjas; *es* Virginiustel; *eks* alates Müncheni käsikirjast. Vrd nt Lk 12:6:

Gutslaff UT 1648?-56? *Eis wihs warblaiset ostatas katte killinge ehs*

WT 1686 *Es wihs Warblaist osteta katte Tengä eest*

Pilstvere puhtand 1687 *Eps wihs warblafset mühtaxe kahhe waskWäh-
ringe eest*

München 1694 *Eks wiis wärblast kahhe wäring[e] eest müa*

- 2) partikli(ühendi)d *ega*, *eba*, *ei ka*, *eiga*, *ep ka*. *Ei ka* esines Gutslaffil, Virginiuste UT-s ja Stockholmi käsikirjas; *eiga* Virginiuste VT-s, 1695. a perikoobiraamatus, Stockholmi käsikirjas ja 1715. a UT-s; *eba* Müncheni ja Stockholmi käsikirjas; *ega* alates Müncheni käsikirjast. Vrd nt Lk 12:47:

Gutslaff UT 1648?-56? *Seh Sullane enge, Kumb omma Isanda Tachtmisst
tehiab, n. ei olle hendast mitte walmis tennut, ei ka t. Tachtmisse perra
tennut sahb palio löhke sahna.*

Pilstvere puhtand 1687 *Se Sullane aggas ke omma Jßanda Meele tähp nink
ep olle ennast mitte walmistanut, ep ka mitte temma Meele perrast tehnut,
se sahp pallio hahtwat kannatama.*

München 1694 *Agga se sullane, ke omma Jssanda Tahtmist teab, ning ei
olle ennast mitte walmistanud, egga temma meelepärrast tehnut, peab paljo
Hawo sama.*

²⁹ Segaduse vältimiseks nimetan edaspidi *ei*, *ep* ja *es* mitte *e*-eituserbi kujudeks, mida need keeleajalooliselt on, vaid eitussõnadeks, kuna neid kasutati vaadeldud piibliversionides kõigi isikute puhul, s.t muutumatu partiklina. *E*-eituserbiks nimetan üksnes kujusid *en*, *emme* ja *evad*, mis esinesid ainult ühe isiku eitusvormides.

põhjaeestikeelsed Mülleri jutlused, kus ta moodustas minevikuvorme *is*-iga. Ka teistes eesti kirjakeele vanimates mälestistes peale siinse korpuse piiblikatkendite oli samamoodi: 16. sajandi I poole kuni 17. sajandi I poole põhjaeesti tekstides moodustati oleviku eitusvorm *ep*-i või eitusverbiga,³⁰ lõunaeesti tekstides *ei*-ga (Zieglmann 2008). Alates 17. sajandi lõpust sai *ei* peamiseks eitusõnaks ka põhjaeesti piiblitõlgetes, pisut hakati taas kasutama ka *es*-i. Kuni 17. sajandi lõpuni esines põhjaeesti piiblitõlgetes küllaltki palju sellistki eitut, kus ainsaks eitusmarkeriks oli *mitte* või asesõna.

Ei

Lõunaeestiline *ei* oli peamine eitusõna kõigis lõunaeestikeelsetes piibliversionides (see oli seal eitusmarkeriks 60–65% kõigist piibli-versiooni eitusvormidest), samuti UT lõunaeesti keelde tõlkinud Virginiuste põhjaeestikeelses UT tõlkes (83%). Varastes põhjaeestikeelsetes versioonides ei esinenud seda üldse, v.a paar korda Pilistvere mustandis ja puhtandis. Põhjaeesti traditsioonis jäi *ei* peamise eitusõnana püsima alates Müncheni käsikirjast (63–86%). Vt nt Lk 21:33:

Rossihnius 1632 eL *Taiwas ninck mah sahb hukka minnema, enge minnu sönna ei sah mitte hukka.*

München 1694 *Taiwas ning Ma lähhäwad hukka, agga minno Sanna ei lähha mitte hukka.*

(vrd Stahl EE 1638 *Taiwas ninck mah lehp hukka / agkas münno sannat ep lehwat mitte hukka.*)

(vrd EE 1693 *Taiw nink Mah lähwat hukka / aggas münno Sannat ep lähwat mitte hukka.*)

³⁰ Eitavaid minevikuvorme esines lühemates tekstides kahjuks ainult mõni ning nende kohta on seetõttu raske midagi üldistavat öelda: 16. sajandi lõpu lõunaeestikeelses Laurentius Boieruse tekstis leidis *ei ole täidetud* ning 17. sajandi esimese poole põhjaeestikeelses Turu käsikirjas *ep ollut* (2 korda), *ep ole vihanud*, *ep ole leitud*, *ep ole sündinud*.

Ep

Põhjaeestiline *ep* ei esinenud ootuspäraselt üheski lõunaeesti piibli-versioonis, samuti mitte Virginiuste põhjaeestikeelses VT-s. Põhjaeestikeelsetes tõlgetes oli *ep* seevastu enne *ei* võidukäiku peamine eitussõna (sellega moodustati enne Pilistvere piiblikonverentsi 43–48% tõlkeversiooni eitusvormidest), v.a Pilistvere mustandkäsikirjas, kus eelistati *mitte*-eitust (*ep*-eitusi oli vaid 11%), Pilistvere puhtandisse toimetati aga taas rohkesti *ep*-i sisse (69%). Müncheni käsikirja ja 1695. aasta kirikukäsiraamatusse jäid vaid üksikud *ep*-eitused (2–3%). UT kahes järgmises redaktsioonis – Stockholmi käsikirjas ja 1715. aastal trükitud raamatus – toodi *ep*-eitust aga taas rohkem sisse (19–22%) ning hiljem jäi see taas harvemaks (3–12%). Vt nt Lk 6:40:

Stahl LS 1641, 49 *Se Leerpois ep olle mitte suhremb kудt temma Meister*
Pilistvere puhtand 1687 *Öpja poiß ep ole mitte üllemb, kудt temma Öppetaja*
UT 1715 *Öppija ep olle mitte üllemb kui temma Öppetaja*
(vrd Pilistvere mustand 1680–87 *Leerpoiß on mitte suhremb, kудt temma Meister*)
(vrd München 1694 *Öpja Pois ei olle mitte üllemb omma Öppetajad*)
(vrd UT 1729 *Ei jünger olle mitte üllem kui temma öppetaja*)

Es ~ is

Lõunaeestiline eitussõna *es*³¹ oli levinud kõigis lõunaeesti piibli-versioonides (sellega moodustati 21–25% kõigist tõlkeversiooni eitusvormidest). Seda kasutati mineviku eitusvormides. Põhjaeesti tekstidest oli seda, nagu öeldud, olnud palju Mülleri jutlustes kujul *is* (lähemalt vt Prillop 2001). *Es*-i mainis oma põhjaeesti grammatikas ka piiblitõlkija Heinrich Göseken, kuid sellest hoolimata moodustati põhjaeesti

³¹ Müllerial, Rossihniusel ja Gutslaffil oli selle sõna kirja pilt *is*, Virginiustel ja edaspidi *es*.

tõlgetes selle sõnaga ainult üksikuid minevikuvorme Virginiuste VT-s (3%), Pilistvere puhtandis, Müncheni käsikirjas, Stockholmi käsikirjas, 1715. aasta Uues Testamendis ja 1739. aasta täispiiblis (0,3–0,6%). Andrus Saareste on *es*-i taandumist Rootsi-Poola ajal kirjeldanud nõnda: „Saartel, üldse läänes ja kesk-eesti lõunaosades püsib veel eitussõna mineviku vorm *es* (*es* näe), kuna mujal põhja-eestis see taganeb *ei* eest.“ (Saareste 1940: 17). Vt nt Lk 9:36 ja 1Ms 26:22:

WT 1686 eL *Nink nemmä jäiwa waik / nink es kuhluta kelleke neil Peiwil middäke sest / mes nemmä olliwa nännu.*

(vrd Pilistvere puhtand 1687 *Nink nemmat jeid waid ninck ep kuhlotanut ühhelkil neil Pährwil middakit sest, me nemmat ollit nehnut.*)

(vrd Piibel UT 1739 *ja nemmad jäid wait, ja ei kulutanud ei ühhelegi middagi neil päiwil neist asjust, mis nemmad ollid näinud.*)

Gutslaff VT 1648?–56? eL *Sihs letz temma sählt erra, ninck kaiwus ütte töist kaiwo, seh perrast is rihjelle nemmat mitte*

Virginiused VT 1687–90 *Sis läks täma sääld ärra, nink kaiwis ühhe töise Kaiwo, se päle es riidle nämat mitte*

(vrd VT Piibel 1739 *Ja ta wöttis seält ommad telgid ülles, ja kaewas ühhe teise kaewo, ja selle pärrast ei ridelnud nemad mitte*)

Eitusverb

Pöörduvat eitusverbi tuli ette harva: 10 korda Müncheni käsikirjas ning 1–2 korda Stahli käsi- ja koduraamatus, Pilistvere mustandkäsikirjas ja kolmes Müncheni käsikirjale järgnenud UT tõlkeversioonis. Pöörduva eitusverbiga vormide osakaal kõigist eitusvormidest oli 0,4–3% ning kõige kõrgem Müncheni käsikirjas. Eitusverb esines ainult ainsuse esimeses ja mitmuse kolmandas pöördes kujul *en* ja *evad*. Siinses artiklis analüüsitud Luuka evangeeliumi katkenditesse ei sattunud näiteid, kus Stahl oleks kasutanud eitusverbi kuju *en* lisaks ainsuse esimesele pöördele ka ainsuse kolmandas, mitmuse

esimeses või mitmuse kolmandas pöördes, ehkki tema keeles selliseid juhtumeid esines (Prillop 2003: 248, Ziegelmann 2008: 90). Varasemates tekstides, Wanradt-Koelli katekismuses ja Mülleri jutlustes, oli esinenud ka mitmuse esimese isiku eitussõna *emme ~ emmi*. (Ziegelmann 2008: 88, 90).

Nii Gösekenist kui ka Hornungist mõjutatud tõlgetes leidus eitusverbi vähem, kui võiks arvata nende grammatikates sellele nähtusele pööratud tähelepanu põhjal. Kumbki tõi oma grammatikas näiteid eitusverbi kasutamise kohta vormides, mida nende tegelikus keelekasutuses vähemasti Luuka evangeeliumi piires ette ei tulnud: Pilistvere mustandis esines eitusverbiga ainsuse esimene pööre, aga grammatikas oli Göseken kirjeldanud ka mitmuse kolmandat pööret. Müncheni käsikirjas esinesid eitusverbiga need mõlemad vormid, kuid oma grammatikas mainis Hornung ka eitusverbi kuju kõigis teistes isikutes. Vt nt Lk 16:3 ja Lk 19:48:

Stahl EE 1638 *kaiwama en tahan minna mitte / sihs hebbendan minna hend kahs kerjada.*

(vrd Rossihnius 1632 eL *kaiwoda ei taha minna mitte, sihs hebbenema minna hendas kerjama*)

München 1694 *Ning ewwad leidnud mitte, mis nemmad piddid teggema: sest keig Rahwas olli temma polest, ning kulis tedda.*

(vrd EE 1693 *nink ep löidsit mitte / me nemmat temmal teggit. Sest keik Rahwas olli temma pohlel / nink kuhlis tedda.*)

(vrd EE 1727 ja *ei leidnud mitte / mis nemmad piddid teggema; sest keik rahwas / mis tedda kulis / hoidsid temma pole.*)

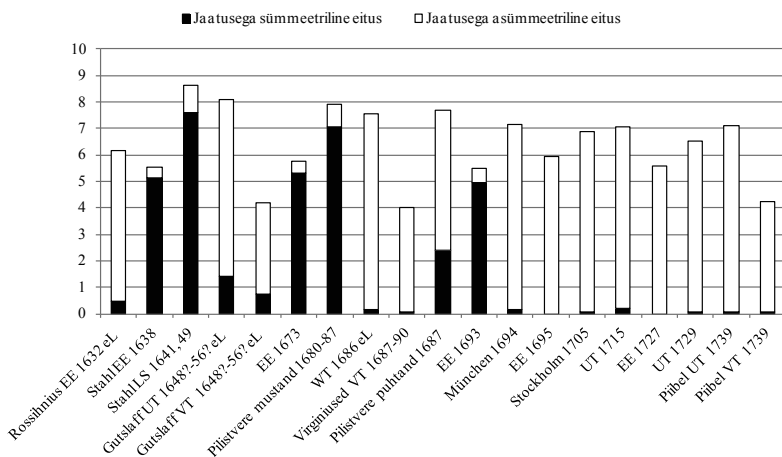
Ära

Ära oli käskivates verbivormides peamine eitussõna või -verb igal pool, v.a Pilistvere mustandkäsikirjas. Täpsemalt vt artikli kolmanda osa käskiva kõneviisi alapeatükist.

Mitte

Eitusvormides üsna sage *mitte* esines tavaliselt koos mõne teise eitussõnaga, nt *ära istu mitte*. Varastes põhjaeestikeelsetes tõlgetes leidis aga küllalt sageli ka sellist eitust, kus *mitte* oli ainus eitusmarker, nt *istuta mitte*. Tegemist on selge saksa eeskujuga

Joonisel 1 on näha, kuidas jagunesid piibliversioni eitusvormid sõna *mitte* kasutuse poolest. Tulba kogupikkus näitab, mitmes protsendis kõigist tõlkeversiooni eitusvormidest esines sõna *mitte*. Musta värvi osa tulbast näitab, mil määral oli seal hulgas saksapäraseid *mitte*-eituse vorme, kus *mitte* oli ainus eitusmarker. Valget värvi osa tulbast näitab nende vormide osakaalu, kus *mitte* ei olnud ainus eitussõna.

Joonis 1. *Mitte* esinemise osakaal kõigist tõlkeversiooni eitusvormidest protsentides

Saksapärase *mitte*-eitus oli peamine eitusvorm Pilistvere mustandkäsikirjas³² (66% kõigist eitusvormidest) ja üsna levinud ka teistes varastes põhjääesti piibliversionides (34–43%). Lõunaeesti versioonides esines saksalikku *mitte*-eitust kogu aeg väga vähe (1–4%). Põhjääestikeelse UT tõlkeloos taandus taoline *mitte*-eitus pea olematuks alates Müncheni käsikirjast, kuid juba Pilistvere puhtandis oli 175 mustandi *mitte*-eitusest järele jäetud vaid 42. Vt nt Lk 4:4:

Pilistvere mustand 1680–87 *Se Jnnimenne ellap mitte üxpeines Leibast, erranis ühhest iggalikkust Jummala Sannast.*

(vrd WT 1686 eL *Inniminne ei ellä mitte ütündä Leiwäst / enge eggaüttest Jummala Sönnast.*)

(vrd Pilistvere puhtand 1687 *Jnnimenne ep ella mitte üxpeines Leibast, erranis iggast ühhest Jummala Sannast.*)

Asesõna

Eitusvorm, kus ainsaks eitusmarkeriks oli asesõna *ükski*, *keegi* või *mingi*, oli samuti iseloomulik varasele põhjääesti traditsioonile. Kõige rohkem esines seda Pilistvere mustandkäsikirjas (18% kõigist eitusvormidest), ülejäänud Müncheni käsikirja eelsetes põhjääesti tõlkeversioonides vähem (6–7%) ja Pilistvere puhtandkäsikirjas silmatorikavalt vähem kui mustandis (3%). Müncheni käsikirjast alates jäi selline eitus väga harvaks ka põhjääesti traditsioonis, tulles

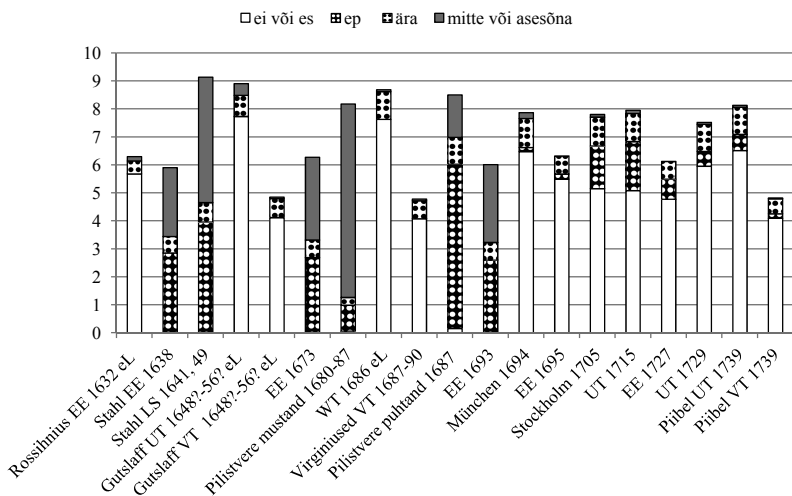
³² Kuna Pilistvere piiblikonverentsi jaoks olid Heinrich Göseken vanema käsikirja ümber kirjutanud neli inimest (Tafenu 2010: 191), tekib oletus, et mõni neist võis ümberkirjutamisel eitust oma põhimõtete järgi muuta. Eitusvormide võrdlus näitas siiski, et *mitte*- ja asesõnaline eitus domineeris nii I, II kui ka IV katkendi kirjutaja tekstis, vähem esines *ep*-eitust. III katkendis oli küll vastupidi (*mitte* oli eitusmarkeriks ühel ja *ep* neljal korral), kuid see katkend oli jällegi teistega võrreldes väga lühike.

terves Luuka evangeeliumis ette üksnes kord kuni paar (0,3–0,9%).
Vt nt Lk 1:37:

Pilistvere mustand 1680–87 *Sest Jummalajures on üchtekit Assi ilma woi-
matta.*

(vrd Pilistvere puhtand 1687 *Sest Jummalajures ep olli üxkit Assi
woimatta*)

Kokkuvõtlikult võib öelda, et eesti eitussõnad domineerisid lõuna-
eesti traditsioonis algusest peale, põhjaeesti traditsioonis aga
püsivalt alates Müncheni käsikirjast, vt ka joonist 2. Saksapäraseid
asesõna- ja *mitte*-eitused olid seevastu populaarsed varastes põhja-
eesti piibliversionides ning neist loobuti esmakordselt otsustavalt
alles Virginiuste VT-s ja Müncheni käsikirjas. Samasugust otsusta-
vust on näha Pilistvere puhtandkäsikirjast, kust toimetati välja ena-
mik mustandi rohketest saksalikest asesõna- ja *mitte*-eitustest.

Joonis 2. Sagedasemate eitussõnade osakaal kõigist tõlkeversiooni
öeldistest

Jooniselt 2 on näha, kui palju kasutati tõlkeversioonides kõige sagedasemaid eitussõnu. Lõunaeesti traditsioonile iseloomulike eitussõnade *ei* ja *es* koondsagedus on märgitud valge värviga, saksapärase *mitte-* või asesõnalise eituse sagedus halliga, varasele põhjaeesti traditsioonile iseloomuliku *ep* sagedus valgete täppidega mustal taustal ning keelumarkeri *ära* sagedus mustade täppidega valgel taustal. Tulba kogupikkus näitab, mitu protsenti kõigist tõlkeversiooni öeldistest moodustasid nende eitusmarkeritega verbivormid.

4. Eitusvormid

Käskiv ja möönev kõneviis

Keelavates verbivormides kasutati enamasti eitussõna *ära* (sellega moodustati 69–100% kõigist käskiva ja möönva kõneviisi eitusvormidest). Erandiks oli Pilistvere mustandkäsikiri, kus tarvitati enim hoopis *mitte*-eitusmarkeriga keeluvorme (25% *ära*-keeldu, 67% *mitte*-keeldu). *Mitte*-keeldu esines vähesel määral mujalgi, samuti *ei*-keeldu, nagu näha jooniselt 3. Vt nelja erineva keeldvormi näiteid UT Pilistvere mustandkäsikirjast ja Müncheni käsikirjast:

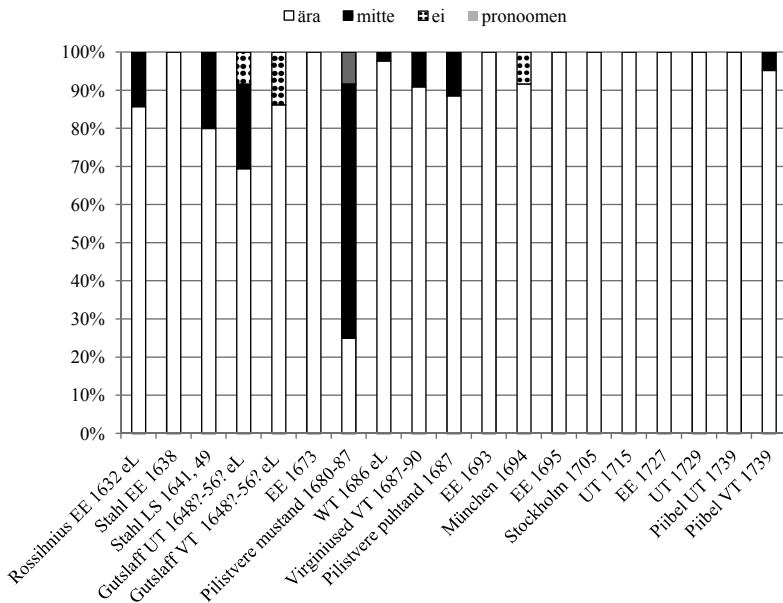
ära-keeld: ***är****ra kutso omma söbro* (Lk 14:12, München)

ei-keeld: *nemmad nähhes* ***ei*** *nähko* (Lk 8:10, München)

mitte-keeld: ***karta*** *hend mitte, usku aggas, sihs sahp temma terwex* (Lk 8:50, Pilistvere mustand)

pronoomeniga keeld: ***terwetaket*** *üchtekit Tee pehl* (Lk 10:4, Pilistvere mustand)

Joonis 3 kujutab eitussõnade kasutussagedust kõigis piibliversioni keeldvormides. Valge osa tulbast tähistab kõige eestipärasemat, *ära*-eitusverbiga keeldvormi. Halliga on tähistatud nende vormide osakaal, kus eitust väljendab pronoomen, mustaga *mitte*-keelud ja täpilisega *ei*-keelud.

Joonis 3. Eitussõnade osakaal kõikidest tõlkeversiooni käskiva ja möönva kõneviisi vormidest

Ehkki jooniselt paistab välja joonistuvat igati ootuspärane pilt keeldvormide dünaamikast, võivad mõningad tulemused olla juhuslikud, kuna keeldvorme leidis vähe: pikemates UT versioonides küll neljakümne kandis ja VT versioonides kahekümne ringis, lühemates piiblikatkendites aga alla kümne.

Eitusmarker *ära* esines algul ainult kujul *ära*, ka väljaspool ainsuse teist pööret. Wastses Testamendis lisandus mitmuse teise isiku *ärge* ja Müncheni käsikirjas kolmanda isiku *ärgu*.³³ Samasse perioodi jäävates, aga teise leeri keelemeestest mõjutatud tekstides (Pilistvere puhtandkäsikirjas ja 1693. aasta perikoopides) eelistati nende isikute puhul endiselt kuju *ära*.

³³ Esimese isiku kohta vaadeldud korpuses näiteid ei leidunud.

Põhiverb oli ainsuse teises isikus enamasti kujul *tee* (75–100% kõigist ainsuse teise isiku keeldvormidest),³⁴ v.a Virginiustel (8% UT-s, 46%, VT-s), kelle imperatiivi ainsuse teine isik esines sagedamini hoopis kujul *tehku* (92% UT-s, 54% VT-s). *Gu*-tunnuseliskäsku on registreeritud ka Rossihniusel (Valmet 1981: 318). Mitmuse teises isikus kasutati enne Wastset Testamenti ainult kuju *tehket*, Virginiused eelistasid kuju *tehke* (92% UT-s, 50% VT-s, ülejäänud juhtudel *tehku*). Ka selle isiku puhul eelistati Pilistvere puhtandkäsikirjas ja 1693. aasta perikoopides jääda vana tava juurde ning kasutati põhiverbi kujul *tehket*. *Tehke* jäi valdavaks alates Müncheni käsikirjast (100%).

Kokkuvõtvalt oli käskiva kõneviisi ainsuse teise isiku peamine vormistus *ära tee*, v.a Pilistvere mustandkäsikirjas ja Virginiustel, kus see oli vastavalt *tee mitte* ja *ära tehku*. Lisaks neile kolmele variandile esines üksikuid kordi ka *ära tehke* (UT 1715), *ära tehkut* (Rossihnius 1632) ja *ärge tehku* (VT P 1739).

Mitmuse teine isik esines kuni 1670. aastate tekstideni peamiselt kujul *ära tehket* (67–100% mitmuse teise isiku keeldvormidest). Teistsugune võimalus *tehke mitte* esines üksnes Rossihniusel (33%) ja Gutslaffi UT-s (29%). See teistsugune võimalus tõsteti esmaseks Pilistvere mustandkäsikirjas (58%). Pilistvere puhtandkäsikirjas ja 1693. aasta kirikukäsiraamatus jäädigi aga endise variandi *ära tehket* juurde (sel kujul esines kõnealune vorm neis tekstides 86% ja 100%). Samal perioodil pakkusid Virginiused oma tõlgetes välja ka kolmanda võimaluse *ärge tehke*, mis jäi alates Müncheni käsikirjast ainsaks mitmuse teise isiku väljendusviisiks. Virginiustel endil olid domineeriva kuju (84% UT-s, 50% VT-s) kõrval korra või paar esinenud ka *ärge tehku*, *ära tehku*, *ära tehke* ja *mitte tehke* ning Pilistvere mustandkäsikirjas *tehket ühtegi*.

³⁴ *Tee*, *tehket* jts siin kasutatud üldistused illustreerivad sõna *tegema* näitel seda, kuidas tollases kirjakeeles eitusvorme moodustati.

Kolmanda isiku kohta on andmeid vähem, kuna seda leidus vaadeldud piiblikatkenditest üksnes pikemates, nii et tulemused ei pruugi olla usaldusväärsed. Ainsuse kolmandat pööret kasutasid Gutsloff ja Virginiused peamiselt kujul *ära tehku* (100% mõlemas UT-s, 64% Gutsloffi VT-s, 60% Virginiuste VT-s). Gutsloffi VT-s esines selle kõrval *ei tehku* (36%) ja Virginiuste VT-s *mitte tehku* (40%) ning Pilistvere mustandkäsikirjas ainult *mitte tehku*. Alates Münchени käsikirjast domineeris *ärgu tehku* (67–100%), v.a Stockholmi käsikirjas (33%), kus eelistati varasemat kuju *ära tehku* (67%).

Mitmuse kolmanda isiku keeldvorme esines veelgi vähem, kuid veelahe paiknes taas Münchени käsikirja juures. Enne seda oli kasutatud vormistusi *ei tehkut* (Gutsloff), *mitte tehku* (Gutsloff, Pilistvere mustandkäsikiri) ja *ära tehku* (Wastne Testament, Pilistvere puhtandkäsikiri), Münchени käsikirjast alates jäi aga püsima kuju *ärgu tehku*. Münchени käsikirjas endas esines ka variant *ei tehku*, mis hilisematesse piibliversionidesse edasi ei kandunud.

Tingiv kõneviis

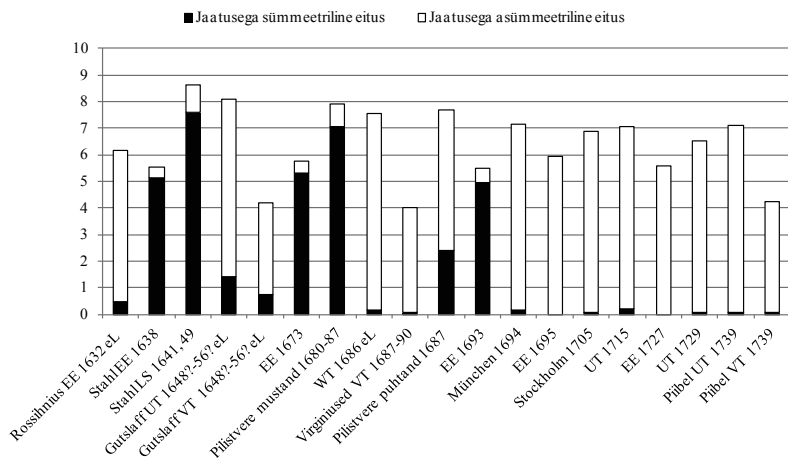
Konditsionaali negatiivi leidus vaadeldud korpuses äärmiselt vähe: enamasti paar üksikut vormi tõlkeversiooni kohta, kõige rohkem üksteist. Nii väike analüüsimaterjal võib anda juhuslikke tulemusi, kuid siiski tundub, et tingiva kõneviisi eitussõnade kasutus vastab küllaltki hästi kindlas kõneviisis ilmnenu seaduspärasustele. Alates Münchени käsikirjast moodustati põhjaeesti tõlgetes konditsionaalivormid eitussõnaga *ei* (paar korda esines ka *ep*). Enne seda oli Gutsloffi ja Virginiuste lõunaeestikeelsetes Luuka evangeeliumides tingiva kõneviisi eitussõnaks *is ~ es*, Rossihniusel selles tekstis tingiva kõneviisi eitust ei leidunud. Varastes põhjaeestikeelsetes piibliversionides leidunud konditsionaalivormides väljendas eitust pronoomen või *mitte* (nt Pilistvere puhtandis Lk 8:17 *Sest keddakit ep*

olle peetud, kumb **mitte** arvalikkux **sahx** ja Lk 9:21 Ninck Temma keelas neid ninck keskis, eth nemmat **üchhelkil** sedda **ütlexit**, vrd Müncheni käsikirjas Lk 9:21 Sest middakid ei olle peidetud, mis **ei peaks** arvalikkuks **sama**).

Kindel kõneviis

Eesti keelele omane jaatusvormiga asümmeetriline eitus (*mina ep tee, mina ei teinud, ei tehta* jms) domineeris kõigis lõunaeesti tõlkeversioonides, vt joonist 4. Põhjaeesti tõlgetesse tuli otsustav muutus 1680. aastate lõpul. Enne oli seal kasutatud peamiselt jaatusvormiga sümmeetrilist eitust (*ep teen, ei tegin, ei tehakse* jms), kuid Pilstvere piiblikonverentsil toimetati Luuka evangeeliumi eitusvormi nii põhjalikult, et seal muutus peamiseks hoopis asümmeetriline eitus. Veelgi vähem leidis sümmeetrilist eitust samal kümnendil kirja pandud Virginiuste VT mustandis ja Hornungi UT tõlkes, mille ümberkirjutust tuntakse Müncheni käsikirjana. Alates Müncheni käsikirjast jäadi asümmeetrilise eituse juurde ka põhjaeesti piiblitõlke traditsioonis.

Joonis 4 illustreerib jaatusega sümmeetriliste ja asümmeetriliste eitusvormide kasutust tõlkeversiooniti. Arvesse on võetud ainult kindla kõneviisi eitusvormi, kuna tingivas, käskivas ja möönvas kõneviisis ongi eitus jaatusega sümmeetriline. Tulba kogupikkus näitab, kui suur oli kindla kõneviisi eitusvormide koondsagedus piiblitõlkes. Tulba musta värvi osa märgib saksapärase jaatusega sümmeetrilise eituse sagedust, valget värvi osa eestipärase jaatusega asümmeetrilise eituse sagedust.

Joonis 4. Jaatusega sümmeetriliste ja asümmeetriliste eitusvormide osakaal kõigist tõlkeversiooni öeldistest

Tabel 2. Sümmeetriliste ja asümmeetriliste eitusvormide näited

Vorm	Sümmeetriline näide	Asümmeetriline näide
Olevik (Lk 7:6)	<i>minna ollen mitte wehrt, eth sinna minno Kattusse alla lehhel</i> (Pilistvere mustand 1680–87)	<i>minna ei olle wehrt, eth sinna minnu Kattusse alla sisse tullet</i> (Gutslaff UT ?1648–?56)
Lihtminevik (Lk 18:34)	<i>Nenmat aggas ep moistsit sedda mitte</i> (EE 1693)	<i>Ning nemmad ei moistnud sest middakid</i> (EE 1695)
Umbisikuline tegumood (Lk 6:44)	<i>Sest FihgiMarjut ep noppetaxe mitte</i> Türna puust, kahs <i>noppetaxe mitte</i> WihnaMarjat Orjawitzast. (Pilistvere puhkand 1687)	<i>Sest kibbo witsa puust ei noppita wii marjo, egga Ohhak[ist] korjata wina marjo.</i> (München 1694)

Kokkuvõte

Peaaegu kõigi eitusvormide kasutusdünaamika oli 1630.–1730. aastail sarnane. Lõunaeestikeelsetes piibliversioonides kasutati algusest peale eestilikke eitussõnu ja kindlas kõneviisis jaatusega asümmeetrilist eitust. Põhjaeesti tõlgetes muutusid taolised rahvaomased vormid domineerivaks 1680. aastate lõpul. Kõigepealt tegid selle muudatuse 1687. aastal Pilistvere piiblikonverentsil osalenud tõlkijad, kes toimetasid välja enamiku mustandi rohketest asesõnalistest ja *mitte*-eitustest ning taandasid jaatusvormiga sümmeetrilise eituse peamise asemel kõrvaliseks. Veel märksa kindlam ja põhimõttelisem oli suunamuutus kahes vahetult pärast seda sündinud tõlkeversioonis. Johann Hornung, kes Pilistveres valminud tõlkeversiooniga aastail 1687–88 edasi tegeles, kõrvaldas saksaeskujulisi vorme veelgi otsustavamalt, kui oli tehtud Pilistveres. Samasugune meelekindlus iseloomustab aastail 1687–90 valminud Andreas ja Adrian Virginiuse Vana Testamendi tõlkes kasutatud eitust. Sestsaadik jäigi taoline vormivalik püsima ka põhjaeesti piiblitõlke traditsioonis, üksnes 1693. aasta tallinnakeelse kirikukäsiraamatu eitusvormid olid nagu varasemates põhjaeestikeelsetes raamatutes.

Lõunaeesti tekstid suunasid ka põhjaeesti traditsiooni eitussõna valikut. Lõunaeesti kirjakeeles olid algusest peale kasutusel *ei* ja *es*. Põhjaeesti tekstides aga oli 17. sajandi lõpuni peamine eitussõna *ep*, *is*-i oli minevikuvormide moodustamiseks kasutanud ainult Georg Müller sajandi alguskümnendil. *Ep* ja pöörduv eitusverb esinesid ainult põhjaeesti piibliversioonides ning sealgi jäi neid vaadeldud perioodi jooksul vähemaks. Põhjaeesti traditsioonis sai alates Hornungi ja Virginiuste tõlgetest peamiseks eitussõnaks samuti *ei*. Hakati taas kasutama ka *es*-i, aga palju vähem kui lõunaeesti piibliversioonides. Samuti ei võetud kohe omaks järsku *ep*-ist loobumist: paar Hornungi käsikirjale järgnenud UT redaktsiooni kasutasid

seda sõna jälle tervelt viiendikus eitusvormidest. Niisiis ei järgitud eitussõna valikul lõunaeeesti eeskaju kaugeltki sama veendunult kui saksapärasest eitusväljenditest distantseerudes.

Ka keeldvormides toimus otsustav muutus 1680. aastate lõpus. Enne seda oli eitusmarker *ära* jäänud eri isikutes ühetaoliseks, kuid Hornung kasutas esmakordselt kolmandat pööret kujul *ärgu tehku* ning Hornung ja Virginiused mitmuse teist pööret kujul *ärge tehke*.

Esimese eesti täispiibli pika tõlkeloo kestel andsid lõunaeeestikeelsete piibliversionide eitusvormid põhjaeestikeelsetele väga paljus eeskaju. Eeskaju järgimisel tekkis kõhklusi ainult siis, kui põhjaeesti murretes kasutati teistsugust eitusvormi, mitte aga siis, kui lõunaeeesti tõlked näitasid, kuidas saada hakkama ilma saksapärase eitusväljendite vohamiseta. Seega võivad lõunaeeestlased õigusega rõõmustada Mati Hindi tähelepaneku üle: „Iga lõunaeeestlane võib uhke olla, et lõunaeeesti kirjakeel oli 17. sajandil ja 18. sajandi alguses üsna pika sammu võrra põhjaeesti kirjakeelest ees.“ (Hint 2002: 165–166)

Allikmaterjal

A. Käsikirjalised

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <<http://portaal.eki.ee/piibel>> (30.06.2009).

Gutslaff UT 1648?–1656? = Johannes Gutslaffi lõunaeeestikeelne Uue Testamendi tõlkekäsikiri, mis on säilinud Heinrich Gösekeni ümberkirjutusena. (Kasutatud EPAKi jaoks sisestatud varianti)

Gutslaff VT 1648?–1656? = Johannes Gutslaffi lõunaeeestikeelne Vana Testamendi tõlkekäsikiri. (EPAK)

München 1694 = Arvatavasti ümberkirjutus Johann Hornungi tõlkeversioonist, mille ta koostas 1687.–1688. a vahetult pärast Pilistvere piiblikonverentsi. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007. (EPAK)

- Pilistvere mustand 1680–87 = Uue Testamendi tõlkekäsikirjad, mille kallal töötati 1687. aastal Pilistvere piiblikonverentsil. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007. (EPAK)
- Pilistvere puhtand 1687 = Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud käsikirja lõplik kuju. Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007. (EPAK)
- Stockholm 1705 = Käsikiri, mis valmis Põhjasõja ajal Tallinnas Hornungi tõlkeversiooni üheskoos toimetades. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007. (EPAK)
- Virginiused VT 1687–90 = Andreas ja Adrian Virginiuse tõlgitud põhjaeestikeelne Vana Testamendi käsikiri. (EPAK)

B. Trükitud

- EE 1673 = Di gewöhnliche Evangelia und Episteln. Reval: Adolph Simon.
- EE 1693 = Nehd põhat Evangeliumit nink Epistlit keike Ahsta lebbi, Mah Kehle sehs kirjotut. Tal-Linnas: Christoff Brendeken.
- EE 1695 = Ewangeliumme ning Epistli-Loud. Riga: Johann Georg Wilcken.
- EE 1727 = Keik Ewangeliummid ning Epistlid keige se Aasta läbbi. Tallinn: Joan Köler.
- Piibel 1739 = Piibli Ramat 1739. Tallinn: Jakob Joan Köler. [Faksiimileväljaanne: Piibliraamat. Tallinn: Eesti Raamat, 1990.] (EPAK)
- Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked = Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud K. Ross, toim H. Reila, K. Ross, K. Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus 2007.
- Rossihnius 1632 = Rossihnius, Joachim 1632. Evangelia und Episteln auff alle Sontage durchs gantze Jahr. Riga: Gerhard Schröder. (EPAK)
- Stahl EE 1638 = Stahl, Heinrich 1638. Hand- und Hauszbuch Für die Pfarherren und Hausz-Väter Esthnischen Fürstenthumbs. Dritter Theil. Revall: Christoff Reusner. (EPAK)
- Stahl LS 1641, 49 = Stahl, Heinrich 1641. Leyen Spiegel. Winter Theil. Reval: Heinrich Westphal; Stahl, Heinrich 1649. Leyen Spiegel. Sommer-Theil. Reval: Heinrich Westphal. (Vana kirjakeele korpus. <<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>> (30.06.2009).

- UT 1715 = Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummalale Ue Sädusse Sanna. Tallinn: Johan Kristow Prendeken. [Faksiimileväljaanne: Uus Testament. Eesti Rahvusraamatukogu. Tallinn 2004.] Vana kirjakeele korpus. <<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>> (30.06.2009).
- UT 1729 = Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE uus Testament ehk Ue Seädusse Ramat. Tallinn: Joan Köler.
- WT 1686 = Meie Jssanda Jesusse Kristusse Wastne Testament. Riga: Johann Georg Wilcken. [Faksiimileväljaanne: Wastne Testament 1686. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus 2001]. (EPAK)

Kirjandus

- Gutslaff 1648 = Gutslaff, Johannes 1998. *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Toim Marju Lepajõe; Jaak Peebo. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu.
- Göseken 1660 = Göseken, Heinrich 1777. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Välja andnud Harald Haarmann. Hamburg: Buske.
- Hint, Mati 1994. Changes in Estonian negation. – Oral memory and national identity. Papers of the conference organized by the Institute of Language and Literature of the Estonian Academy of Sciences in Tallinn, Sept 18–19, 1993. Tallinn, lk 79–87.
- Hint, Mati 2002. Keel on tõde on õige ja vale. Tartu: Ilmamaa.
- Hornung 1693 = Hornung, Johann 1777. *Grammatica Esthonica, brevis*. Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Välja andnud Harald Haarmann. Hamburg: Buske.
- Kross, Kristiina 1985. Heebrea keel algajatele. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised I. Tallinn.
- Künnap, Ago 2001. Es peab pidama. – Keel ja Kirjandus 8, lk 579–582.
- Künnap, Ago 2007. Veel läänemeresoome ja eesti eituspartiklite *ei, ep, es* päritolust. – Keel ja Kirjandus 12, lk 968–975.
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia keele ja kirjanduse instituut. Tallinn.
- Masing, Uku 1999. Eesti vanema kirjakeele lood. Tallinn: Ilmamaa.

- Mägiste, Julius 1982. Estnisches etymologisches Wörterbuch 12. Varuks-
üüt. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Mägiste, Julius 1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch 1. Einführung.
A-hermes. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Penjam, Pille 2010. Eituskategooria Heinrich Stahli eesti keeles. Emakeele
Seltsi aastaraamat 55 (2009), lk 138–160.
- Piiblikonverentsid 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaee-
stikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon.
Koostanud Leino Pahtma; Kai Tafenau. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu.
- Prillop, Külli. 2001. Georg Mülleri jutluste verbivormistik. Käsikirjaline
magistritöö. Tartu Ülikooli eesti keele õppetool. Tartu.
- Prillop, Külli 2003. Georg Mülleri teisenev keel. – Vana kirjakeel ühendab.
Toim V.-L. Kingisepp. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised
24. Tartu, lk 242–260.
- Saareste, Andrus 1940. Eesti keel Rootsi-Poola ajal. Eesti Keele Arhiivi
toimetised 18. Tartu.
- Sawyer, Kokla 2011 = Sawyer, John F. A. 2011. Piibliheebrea keel algajaile.
Tlk Jürnas Kokla. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Stahl 1637 = Stahl, Heinrich. 2000. Einführung zu der Esthnischen Sprach,
auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen. Maarjamaa tasku-
raamat 4. Brampton: Maarjamaa. Tartu: Johannes Esto Ühing.
- Ziegelmann, Katja; Eberhard Winkler 2006. Zum Einfluß des Deutschen auf
das Estnische. – Deutsch am Rande Europas. Tartu: Tartu University
Press, lk 43–70.
- Ziegelmann, Katja 2008. Eitusest eesti vanas kirjakeeles. – Koolitus ku keele
ja kultuuri umamoodu hoitja. Võro Instituudi toimõndusõq 22.
Toim Jüvä Sullõv. Võro, lk 84–96.
- Tafenau, Kai 2010. Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti pii-
blitõlke traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009), lk
176–200.
- Tafenau, Kai 2011. Diskussionen über die estnische Schriftsprache in der
zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts: Argumente und Beispiele. –
Linguistica Uralica 2, lk 130–143.
- Thor Helle 1732 = Thor Helle, Anton 2006. Lühike sissejuhatus eesti keelde
1732. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Valmet, Aino 1981. Der Imperativ in der älteren estnischen Schriftsprache (16. und 17. Jahrhundert). – Congressus quartus internationalis feno-ugristarum Budapestini habitus 9.–15. Septembris 1975. Toim Gyula Ortutay. Budapest: Akadémiai Kiadó, lk 317–319.
- Vitso, Tiit-Rein 2003. Põhiverbi muutumine eitussõna järel, *lingua franca* ja algkeel. – Keel ja Kirjandus 1, lk 24–31.
- Wiedemann 1875 = Wiedemann, Ferdinand Johann 2005. Grammatik der estnischen Sprache. Välja andnud Karl Pajusalu; Urmas Sutrop. Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.

Lühendid

1Ms	Esimene Moosese raamat
EE	evangeeliumide ja epistlite katkendeid sisaldav perikoobiraamat
eL	lõunaeesti kirjakeel
Lk	Luuka evangeelium
Pilistvere mustand	Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud käsikirjade mustandversioon
Pilistvere puhtand	Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud käsikirjade puhtandversioon
UT	Uus Testament
VT	Vana Testament
WT	Wastne Testament

Negative Verb Forms in Estonian Bible Versions during the 17th and 18th Centuries

As the observation of 19 Scripture versions from the years 1632–1739 shows, the notion of Estonian negation changed a lot during the translating process of Estonia's first full Bible. In North Estonian translations until the middle of the 1680s, German-like negation was often used instead of genuine Estonian forms: indicative negation was formed by merely adding a negative particle to the affirmative; sometimes *mitte*, "not", or a pronoun was the only negative marker. Such forms were, for the first time, regularly replaced by genuine Estonian negation during the Pilistvere Bible conference in 1687. German-like negation was eliminated even more decisively in two Bible versions compiled immediately after this meeting: in the thoroughly edited New Testament by Johann Hornung, and in the Old Testament translated by Andreas and Adrian Virginius. From then on, such a choice of forms was preserved in North Estonian translations. In South Estonian texts, genuine Estonian forms dominated from the start.

In South Estonian translations, the negative particles *ei* and *es* were used from the outset. In North Estonian texts, *ep* was the principal negative particle until the middle of the 1680s. With the translations by Virginius and Virginius, and Hornung, *ei* also became the principal negative particle in the North Estonian tradition. To a small extent, translators also began to again use *es ~ is*, which was common in the North Estonian sermons that were compiled by Georg Müller in the first years of the 17th century.

In prohibitive forms, the negation word *ära* remained the same in all persons before the 1680s. Then, for the first time, different forms of this verb were used by Hornung (*ärgu* in the third person), by both Virginius and Virginius, and by Hornung (*äрге* in the second person plural).

The ancient Finno-Ugric negative verb form *e-* occurred in the Bible translations extremely rarely, only in North Estonian texts and only in first

person singular (*en*) and third person plural (*evad*). In the earlier sermons of Müller, instances of the negative verb in first person plural (*emme*) have also been found.

Keywords: *negation, Estonian Bible translation, literary language history, Estonian*